

Karin Isaksson

Folketro i Svenskt Barnbildarkiv

1979 utlyste Televerket en teckningstävling för svenska skolbarn i åk. 3. Uppdraget var att rita en teckning på temat "Folketro, sagor och sägner från vår hembygd" och målet var att utse en vinnarbild som kunde pryda telefonkatalogens framsida år 1980. Tävligen var uppdelad i telefonkatalogområden och varje område utsåg sin egen vinnare. Nära nog alla dessa inskickade tävlingsbidrag finns i dag bevarade hos Svenskt Barnbildarkiv. En samling innehåller tävlingsbilder från telefonkatalogområde Eskilstuna-Nyköping.

Vita frun vid Sundbyholms slott
Bild: Elev i klass 3b, Skiftingehus skola

I arkivmaterialet framgår att detta tema var en ganska svår uppgift för lärare och elever. I de flesta fall verkar det som om läraren arbetade med att söka efter sagor och folketro från hembygden. De berättelser man lyckades finna har sedan berättats för barnen, som i sin tur ritade någonting av det som läraren berättade. Svårigheten låg förmodligen i att hitta berättelser i denna genre som berörde just den egna hembygden.

Inom svensk folketroforskning beskrivs folksagor och folksägner som olika genrer inom den folkliga berättartraditionen. En folksaga sägs vara mer poetisk, utan anspråk att bli trodd som en sann händelse. Folksägner är däremot mer realistisk till sin karaktär och berättas gärna som om det hänt i verkligheten, gärna på en välkänd plats under vardagliga förhållanden. Gemensamt för de båda är att de representerar folklig berättartradition som levt kvar fram till folkbildningens tid en bit in på 1900-talet. Både folksagan och folksägner kan delas in i olika underkategorier efter deras form och innehåll.

För att rädda dessa berättartraditioner har många insamlingsuppdrag genomförts. Folklivsforskare reste i väg och skrev ned de berättelser man hörde berättas av människor ute i landet. Kulmen för insamlandet nåddes under 1920- och 30-talen. Resultaten av dessa insamlingsuppdrag, uppteckningarna, finns bevarade vid de olika folkminnesarkiven i Sverige.

I dag ser vi gärna sagan som en underhållningsform för barn. Så var inte fallet när sagoberättandet fortfarande var en levande, folklig berättartradition. Då berättades dessa, ofta ganska grymma och hiskeliga, historier främst för de vuxnas öron. I dagens svenska samhälle finns inte den muntliga berättartraditionen längre kvar på samma sätt i våra traditioner.

Berättelserna finns främst i litteratur eller film och har inte samma vardagliga, lokala förankring som de traditionella folksagorna och folksägnerna. Det kan vara en anledning till att många lärare tyckte det var svårt att utföra uppdraget från Televerket, att be eleverna rita bilder på temat "folktro, sagor och sägner från vår hembygd."

Svenskt Barnbildarkivs samling från Televerkets teckningstävling i Eskilstuna-Nyköping telefonkatalogområde består av 591 bilder. Alla är försedda med en liten förklarande text till motivet. Bilden tillsammans med de små textraderna visar att lärare och elever trots vissa svårigheter lyckats finna och därefter illustrera en stor mängd berättelser som beskriver anmärkningsvärda händelser som utspelat sig i vår egen hembygd. Låt mig presentera några händelser som tycks ha utspelat sig i Eskilstuna med omnejd.

När Axel Oxenstierna byggde Jäders kyrka

Trollet Skalle bygger om Jäders kyrka.
Bild: Elev i klass 3b, Skogstorpsskolan

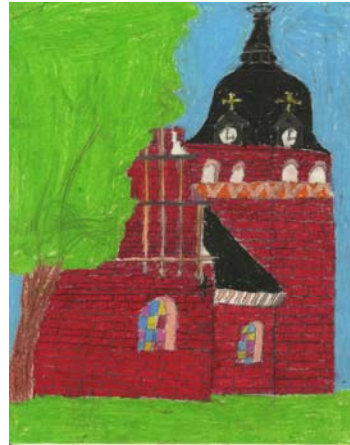
Många är de bilder som vittnar om att någonting anmärkningsvärt hänt i Jäder, när Axel Oxenstierna skulle bygga kyrkan. Det verkar som om Oxenstierna fick hjälp med bygget. Den som skulle hjälpa till var inte vem som helst, utan det var ett troll. För att få trollet att hjälpa till med bygget, fick Axel Oxenstierna ingå ett avtal med trollet. Enligt detta avtal skulle trollet hjälpa till med bygget om Oxenstierna lovade att ge bort sitt huvud, eller sina ögon, till trollet som tack för hjälpen. Om Oxenstierna kunde komma på namnet på trollets son innan bygget var färdigt, skulle han dock slippa betalning. Med vissa variationer har bilder som beskriver denna händelse skickats in från olika skolor i hela Sörmland.

Trollet Skalle och Jäders kyrka.
Bild: Jenny, 3c, Näshulta skola

Trollet Skalle som byggde Jäders kyrka.
Bild: Jeanette Lindmark, 3c, Näshulta skola

Trollet Skalle bygger om Jäders kyrka.
Bild: Elev i klass 3b, Skogstorpsskolan

En klass i Hällberga skola skickade in följande beskrivning till valet av motiv på sina teckningar:

Sägen om Jäders kyrka.
Bild: Elev i klass 3, Hällberga skola

”En sägen om Jäders kyrka utanför Eskilstuna.

Rikskansler Axel Oxenstierna bestämde en gång att han skulle bygga Jäders kyrka. Då mötte han ett troll som sade att han kunde bygga kyrkan åt honom på ett villkor. Att trollet skulle få hugga huvudet av honom om han inte kunde lista ut vad trollets son hette under de dagar som gick åt för att bygga kyrkan. Det kunde väl inte vara så svårt tänkte Axel Oxenstierna och gick med på förslaget. Men han kunde inte lista ut vad trollets son hette. Sista dagen gick Axel ut i skogen för att tänka på vad han skulle säga att sonen hette. Just då hörde han att någon sjöng. Han tittade ner i ett hål i marken. Där satt en trollkvinna och sjöng för ett litet trollbarn. Så här sjöng hon: Sov gott min lilla Skalle i morgon kommer pappa hem med Axel Oxenstiernas huvud. Då förstod Axel att trollets son hette Skalle. Han gick till kyrkan med en gång. Där ställde han sig och skrek: ditt barn heter Skalle. Då blev trollet så arg att han kastade en stor sten mot kyrkan. Men den träffade inte. Den hamnade på gårdet intill. Det ligger faktiskt på riktigt en stor sten på gårdet.”

Detta är den mest fullständiga skrift av berättelsen om Axel Oxenstierna som finns i materialet. Det kan dock konstateras att år 1979 var berättelsen, med vissa variationer i detaljerna, om Axel Oxenstierna och kyrkbygget i Jäder fortfarande välkänd av skolbarn i hela Sörmland.

Liknande berättelser från andra platser

Denna sägen om Axel Oxenstierna och trollet Skalle, finns i varianter spridd på andra ställen i Norden. En tryckt version av en uppteckning som bevaras vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG), finns i Bengt af Klintbergs bok "Svenska folksägner". Denna sägen är upptecknad 1928 i Vallby, Veddinge sn. Inslagen är i flera fall lika som i berättelsen om Axel Oxenstierna och trollet Skalle. Det är dock inte ett troll som hjälper till att bygga en kyrka, utan en jätte. Personen som får hjälpen är en präst. Jätten lovar att hjälpa prästen att bygga kyrkan men om inte prästen kan komma på jättens namn innan kyrkan är färdig, får han ta med sig prästen hem som mat till sina barn. När kyrkbygget närmade sig att stå färdigt, gick den förtvivlade prästen ut i skogen. Han hade ännu inte lyckats komma på jättens namn. Väl ute i skogen hörde han hur det skrek inifrån ett berg. När han stannade och lyssnade hörde han hur det sa: "Gråt inte, i môra kommer Spille hem mä kristet blo!". På så vis kom prästen på att jättens namn var Spille. Prästen gick direkt till jätten vid kyrkan och tilltalade honom vid namn. Jätten, som precis skulle sätta dit sista stenen på kyrkan, blev så arg att han släppte den stora stenen och sprang till skogs. Från den dagen gick det aldrig att sätta dit stenen på kyrkan igen. Varje gång man försökte, föll stenarna genast ned till marken igen.

Denna sägen sägs ha en förebild redan i Snorre Sturlassons Edda, i berättelsen om Asgårdsmurens byggande. En man av jättesläkt erbjuder sig att bygga muren mot att han får sol, måne och gudinnan Fröja i lön. Jätten hindras dock av Loke att bli färdig i tid med bygget. Den slutliga formen fick denna sägen under medeltiden. Den kan då knytas till olika kyrkbyggen i Norden. Den tidigaste tros vara vid bygget av Trondheims domkyrka då sägnen berättar om hur S:t Olof får bygghjälp av trollet Skalle. Från 1300-talet återfinns en variant av berättelsen för bygget av Lunds domkyrka, då S:t Laurentius sägs ha fått hjälp av jätten Finn.

Troll och jättar i svensk folktro

Jättar återfinns ursprungligen i den nordiska mytologin, då de ansågs vara gudarnas motståndare och i kristen tid trodde man att jättar var nordens ursprungliga invånare. I folktron har många naturfenomen förklarats genom jättars existens. Exempel på detta är tillkomsten av åsar och sjöar. Stora flyttblock, som kan ses på exempelvis åkrar eller ängar, har i flera berättelser beskrivits som stenar som jättarna kastat mot kyrkor, så kallad jättekast. I folktron beskrivs hur jättarna fördrevs av kristendomen, då klangen från kyrkklockorna, "Den vita bjällekön", skrämde dem att fly ut till skogs. I vissa sägner återges dock jättarna som väsen som lever i grannförhållande till människorna. Exempel på sådana sägner är t ex så kallad byggmästarsägner, som t ex om S:t Laurentius och jätten Finn i Lund.

Troll som levande naturväsen har man främst berättat om i södra och mellersta Sverige. Beskrivningarna av dem påminner en del om beskrivningarna av jättar, varför jättarnas och trollens egenskaper ibland sammanblandats i folkdiktningen om dem.

Uppfattningen om trollens utseende var i folktron inte densamma som den uppfattning som finns i dag. Det som i dag uppfattas som ett trolls utseende är främst skapat av sagoboksillustratörer och leksakstillverkare. I folktron hade trollen oftast ett utseende som inte skiljde sig så mycket från vanliga människor. Den största skillnaden mellan människor och troll var livsstilen. Trollen sades vara kollektiva väsen som levde i berg och skogar. De arbetade och firade fester på liknande sätt som människorna. De flesta sägner vittnar om att

människor och troll levde som goda grannar. Trollen stod dock utanför den kristna gemenskapen. I de fall människan behövde skydda sig mot trollen, gav kristendomen bäst skydd. I de berättelser där troll stod för faror berättades det om människor som kunde bli bergtagna. Ursprunget till detta var troligen människor som gått vilse och aldrig återkom till sin hemby. Man sa då att de blivit bergtagna, dvs bortrövade, av trollen. Andra otyg som trollen kunde ställa till med var att byta ut ett odöpt människobarn mot ett trollbarn, en så kallad bortbyting. Kyrkans riter och tecken ansågs som bästa vapnet mot dessa faror.

Jättar på flera ställen

Enligt teckningarna i arkivmaterialet från Televerket, har det tydligen funnits minst en jätte i Torshälla. Denna jätte tycks ha varit irriterad på ljudet av kyrkklockor. För att få tyst på klockorna kastade jätten sten, den så kallad Gökstenen, mot kyrkan.

En jätte kastar Gökstenen mot kyrkan.
Bild: Karin, 3f, Edvardslundsskolan.

Jätten håller för öronen.
Bild: Åsa, 3f, Edvardslundsskolan.

Jätten kastar Gökstenen mot kyrkan.
Bild: Anna Carina, 3f,

Jätten är arg på kyrkan som ringer
Bild: Pontus, 3f, Edvardslundsskolan

Det verkar som om det även bland Tumbos invånare funnits jättar. En fanns vid Bogsten (Tumbo). Enligt berättelserna som bifogats teckningarna, kastade jätten vid Bogsten sten mot "Vite krist's mjölkko". Till en av bilderna finns en beskrivning av att denna jätte, eller möjligen ytterligare en jätte på samma plats, vid ett tillfälle räckte ut sin hand efter ris som en bonde hämtat.

Stenen som jätten kastade mot "Vite Krist's mjölkko", Bogsten, (Tumbo).
Bild: Elev i lass 3b, Hällby skola

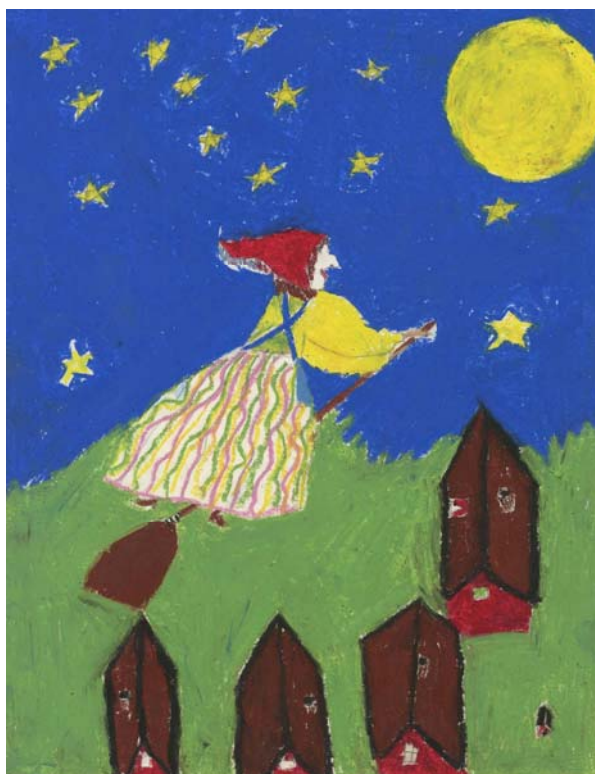
Jätten ska kasta sten mot kyrkan vid Bogsten (Tumbo).
Bild: Victoria Cederlund, 3b, Hällby skola

Jätten räcker ut handen efter bondens ris.
Bild: Lise Lotte Dahlman, 3b, Hällby skola

Sotpackan från Lista

Många skolbarn har valt att avbilda en kvinna från Lista, som blev anklagad och dömd för häxeri. Hennes dom blev avrättning och hon var den sista människan som blev avrättad för häxeri, eller trolldom, i Sverige.

Sotpackan från Lista.
Bild: H. Kyrö, 3c, Näshulta skola

En skolklass från Lista skickade in följande förklaring till sina teckningar:

”Vi har i klassen valt att illustrera berättelsen om Anna Ersdotter, ”Sotpackan” kallad. Hon var Sveriges sist avrättade häxa. Hon föddes omkring 1620 och växte upp i Bollnästrakten, men när häxförföljelserna utbröt i Hälsingland, fann hennes familj det för gott att dra söderut.

Så småningom hamnade de i Lista (ca 15 km från Eskilstuna). På nyåret 1704 arresterades Anna och fängslades i Eskilstuna slott. Senare avrättades hon på Eskilstuna galgbacke.

Eleverna som gjort teckningarna, går i Lista skola, som ligger i närheten av där ”Sotpackan” bodde.”

Sotpackan, Sveriges sist avrättade häxa. Bosatt i närheten av Lista skola.
Bild: Elev i klass 3, Lista Skola

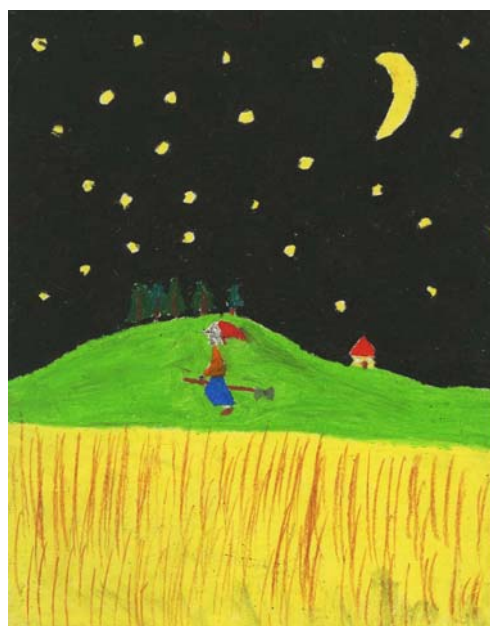

Bild: Elev i klass 3, Lista skola

Häxor i svensk folktradition

En häxa var i svensk folktro en trollkunnig person, oftast en äldre, ensam kvinna. Själva begreppet häxa användes då inte så mycket utan dessa personer beskrevs oftast som t ex trollpackor, trollkäringar eller påskkäringar. Dessa personer ansågs ägna sig åt blåkullafärder eller trolldom knuten till hushållsarbetet. De som anklagades för häxeri ansågs antingen ha smort en kvast eller annat hushållsredskap med en trollsalva. Denna salva hade den trollkunniga kokat ihop och med denna salva på kvasten fick hon den att flyga henne till Blåkulla där hon dansade med Djävulen. Den trollkunniga kunde även anklagas för att med hjälp av trolldom stjäla mjölk från grannens ko.

Häxförföljelserna började på kontinenten under slutet av 1400-talet. Därifrån spreds hysterin även till Sverige. Här nådde den sin kulmen under 1670-talet och ca 300 människor dömdes till avrättning för brottet.

Bota sjukdom i Kjula

I trakterna kring Kjula tycks bot av sjukdom haft en framträdande roll. För den som har tandvärk, berättas i Kjula om ett sätt att gå tillväga för att bota värken. För botemedel mot tandvärk: spotta i hatten tre gånger och kasta därefter denna baklänges över axeln.

”Ett botemedel mot tandvärk är detta: Spotta i hatten tre gånger och kasta därefter denna baklänges över axeln”.

Bild: Elev i klass 3, Kjula skola

I Kjula finns fler tips på hur man botar sjukdom, genom att använda en sk bottall.

"Igenom denna tall drog man sjuka människor för att de skulle bli friska. Denna bottall står fortfarande kvar utefter Sörmlandsleden."
Bild: Elev i klass 3, Kjula skola

Vita frun vid Sundbyholms slott

Ett antal av bilderna i samlingen, vittnar om att det förekommer märkliga saker vid Sundbyholms slott. Nattetid kan man tydligen få syn på Vita Frun, då hon kommer ut från slottet och beger sig ut i den mörka natten. Vad hennes mål och uppdrag är framgår dock inte.

Vita frun på Sundbyholms slott, på väg ut i natten.
Bild: En elev i klass 3b, Skiftingehus skola

Spöken i folktron

I folktron talades det om tre olika slags dödsväsen. *Gengångare*, en död person som visade sig för sina nära. Anledningen kunde vara att den döde hade något ouppklarat i sitt liv som den ville ha hjälp att åtgärda för att få ro. Berättelserna om gengångarna beskrev främst varför de visade sig. *Gastar*, dödsväsen som inte hörde samman med någon person, utan var ett nattligt skräckväsen. Berättelser om gastar beskriver främst hur de visar sig, t ex genom att hänga sig på vagnar som nattetid drogs av hästar, tills hästarna inte längre orkade dra sin last. *Spöken*,

dödsväsen som visade sig i olika uppenbarelser, t ex som skepnader eller skelett. Berättelserna om spöken i folktron beskrev främst hur de visade sig, hur de såg ut.

Naturväsen i Sörmland

Tydligt finns det de som stött på några förunderliga figurer i den Sörmländska naturen. Bilderna visar tydliga avbildningar av olika naturväsen. Det framgår dock inte den exakta platsen där mötet med dessa väsen skett. Vid ett par tillfällen tycks man dock ha stött på älvor som dansat i den sörmländska naturen.

Älvdans i Sörmland.
Bild: Marianne Östgren, 3b, Mesta skola.

Älvor.
Bild: Pernilla Larsson, 3, Hållsta skola

Någon vittnar i sin bild om ett möte med en gårdstomte på en Sörmländsk gård.

Gårdstomte vid Sörmländsk gård.
Bild: Joakim Källqvist, 3b, Mesta skola

Älvor och tomtar i folktron

Det finns ganska få berättelser om älvor i svensk folktradition. Gemensamt för de berättelser som finns är dock att älvorna var skadliga väsen som kom med olycka och sjukdom. Älvornas utseende har i berättelser beskrivits som små dockor, flygmyror eller andra smådjur. Ringar som uppstått i gräset efter vissa svampars växtplats, ansågs i folktron vara spår efter älvor som dansat ringdans. Ringarna i gräset kallades därför älvdansar.

Det mest framträdande och betydelsefulla övernaturliga väsen i bondesamhällets folktro, var tomten. Tomten räknas till kategorin ensamväsen, ett av alla *rån*. Ordet *rå* kommer av *råda* och den huvudsakliga tron på dessa naturväsen var att de rådde över naturen. Namnet tomte är ursprungligen en förkortning av tomtgubbe eller tomtkarl, som kommer av ordet tomt, som i byggnadsgrund. I berättelserna om tomten beskrivs han som en liten, gråklädd gubbe med toppluva. Han höll till på gården och hans huvudsakliga uppgift var att se till att gårdssysslorna sköttes ordentligt liksom att varsla om olyckor. Slarv eller ohyfsat uppträde bestraffade han. Han förväntade sig att bli behandlad korrekt av gårdsfolket. I flera berättelser om tomten, beskrivs hans häftiga humör och hur han i vredesmod kunde bestraffa en gård med stor olycka. Dessa handlingar var nästan uteslutande en följd av att någon betett sig ohyfsat mot tomten eller misskött gårdens sysslor.

En uppteckning, efter original som bevaras vid SOFI i Uppsala, från Lunda, Södermanland, finns tryckt i Bengt af Klintbergs bok "Svenska folksägner". Berättelsen beskriver en tomte som bestraffar ohyfsat beteende.

"Drängen gjorde fult i tomtens grötskål

Tomtar bar så långväga ifrån, di. Det var på ett ställe di hölls och tröska, och inte tog säden slut, så drängen började fundera på hur det kom sej. Men så fick han se att di ställde ut viter gröt åt tomten, och då tog han skålen och gjorde fult i 'na. Så ställde han sig på lur, för att han skulle höra vad tomten sa, när han kom. "Sju skylar å sju milar, å piss å skit i kruka", sa tomten. Men sen släpa han inte dit mer utan drog säd ifrån gårn, så det tog snart slut sen." (af Klintberg, s 79 och 330).

Källor:

Svenskt Barnbildarkiv, Televerkets samling "Sagor och folktro", 1995:009, vol 1-2.

af Klintberg, Bengt, *Svenska folksägner*, Stockholm 1972

af Klintberg, Bengt (red.), *Tro, Sanning, sägen – Tre bidrag till en folkloristisk metodik*, Stockholm, 1973

Swahn Jan-Öjvind, *Svenska folksagor*, Stockholm, 1959